

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠ.ΠΟ.Τ. - 28^η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

*Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης
Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*

Επιστημονική Επιμέλεια:

Μιχάλης Ανδριανάκης - Ίρις Τζακίλη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης

Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008

ARCHAEOLOGICAL WORK IN CRETE 1

Proceedings of the 1st Meeting

Rethymnon, 28-30 November 2008

Επιστημονική Επιμέλεια:

Μιχάλης Ανδριανάκης

Ιρις Τζαχίλη

Editing:

Michalis Andrianakis

Iris Tzachili

© 2010 Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
και οι συγγραφείς

© 2010 Faculty of Letters Publications, University of Crete
and the contributors

<http://www.phl.uoc.gr/>

ISBN: 978-960-9430-02-9

Συντονισμός και οργάνωση εργασιών:

Πετρούλα Βαρθαλίτου

Φιλολογική και καλλιτεχνική επιμέλεια – σελιδοποίηση:

Ελπίδα Συγγελάκη

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Ινστιτούτου για την Αιγαιακή Προϊστορία (INSTAP), του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και του κληροδοτήματος Ιωάννας Σφακιανάκη της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Εκτύπωση: ΓΡΑΦΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ ΑΕΕ

3^ο χλμ. Εθνικής Οδού Ρεθύμνου-Χανίων

Τηλ. 28310 22223, Fax: 28310 52519

E-mail: info@grafotehniki.gr

www.grafotehniki.gr

Κατά τα έτη 2002-2006 διενεργήθηκε ανασκαφή στη θέση Αζοριάς Καβουσίου (Δήμος Ιεράπετρας) (χάρτης 1) υπό τη διεύθυνση των Donald Haggis και Margaret Mook, με άδεια από το Υπουργείο Πολιτισμού και υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας και της ΚΔ' Εφορείας Αρχαιοτήτων. Παρόλο που ο Αζοριάς έγινε γρήγορα γνωστός ως μεγάλο αστικό κέντρο που γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά την Αρχαϊκή περίοδο (Haggis *et al.* 2007α, Haggis & Mook 2008), από τις πρόσφατες ανασκαφές προέκυψαν νέα στοιχεία για πρωιμότερες φάσεις και δραστηριότητες. Για παράδειγμα, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικισμού της τελικής Νεολιθικής, καθώς και οποραδικές ενδείξεις (επιφανειακά όστρακα ή τυχαία ευρήματα) για την ύστερη Προανακτορική (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ) και τη Νεοανακτορική περίοδο (Haggis *et al.* 2004 και 2007β). Ανάλογα ευρήματα από διάφορους, στρωματογραφικούς ορίζοντες προήλθαν και από τον οικισμό της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (ΥΜ ΙΙΙΓ – πρώιμη Ανατολίζουσα). Από τα πιο σημαντικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου είναι ένα ΥΜ ΙΙΙΓ ιερό με θρανίο στο οποίο βρέθηκαν τμήματα από θεές με υψωμένα χέρια καθώς και ένας μικρός, θολωτός τάφος (Haggis & Mook 2006). Στον Αζοριά σπανίζει η καλά διατηρημένη αρχιτεκτονική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, γιατί η θέση επανακατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου κατά την Ανατολίζουσα περίοδο (μέσος - ύστερος 7^{ος} αι. π.Χ.), όταν σχεδιάστηκε και ιδρύθηκε ο αρχαϊκός οικισμός.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί τμήμα των καταλοίπων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και πιο συγκεκριμένα ο μικρός, θολωτός τάφος, που ανασκάφηκε το 2006 στη νοτιοδυτική πλαγιά του Αζοριά και στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Β3700 (εικ. 1). Εξετάζονται το περιβάλλον εύρεσης, η διαδικασία ανασκαφής, η αρχιτεκτονική, τα ταφικά κατάλοιπα και τα κτερίσματα. Η κατασκευή του τάφου μάλλον σχετίζεται με τον ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμό που ιδρύθηκε στην κορυφή και τα ανώτερα τμήματα της πλαγιάς του λόφου και ήταν σε χρήση από την ΥΜ ΙΙΙΓ ως την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Σε μεταγενέστερες περιόδους έγιναν μετατροπές στον τάφο. Στα βόρεια αποκαλύφθηκε μερικώς μεγάλο κτήριο της ύστερης Γεωμετρικής (Β3000), στο οποίο έγιναν προσθήκες στην πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο, για αυτό και δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατάσταση του τάφου σε αυτήν την περίοδο. Στα πλαίσια της αναδιαμόρφωσης του Αζοριά, που έλαβε χώρα κατά την Ανατολίζουσα - πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, θα πρέπει να κατασκευάστηκε δρόμος και συγκρότημα κτηρίων ακριβώς από πάνω και δυτικά του ακόμα ακέραιου τάφου. Ένας αγωγός από το δρόμο περνούσε από την κορυφή ή και μέσα από τον τάφο και εκτεινόταν προς την αυλή νότια από το Β3700 (εικ. 2). Ένα τμήμα από τη θόλο του τάφου πρέπει να αφαιρέθηκε αυτήν την εποχή, για να δημιουργηθεί κανάλι απορροής του νερού. Η κλειδα της θόλου ενσωματώθηκε στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου και ο νότιος τοίχος στηρίχθηκε στη νότια παραστάδα του στομίου (εικ. 1). Την ίδια εποχή (ή και νωρίτερα) το στόμιο του τάφου πληρώθηκε με χώμα και ίσως έκλεισε με μεγάλο λίθο, που αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Το δάπεδο του

αρχαϊκού δωματίου βρίσκεται σε λίγο υψηλότερο επίπεδο από αυτό της εισόδου. Στην τελευταία φάση (την ύστερη Αρχαϊκή) το δωμάτιο B3700 χρησιμοποιήθηκε για προετοιμασία φαγητού, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη φούρνου, καθώς και για άλλες, βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Μέσα στο μικρό θάλαμο του τάφου, το ανώτερο στρώμα (~0,20-0,38 μ. πάχος) αποτελείτο από χαλαρό χώμα και λίθους, που είχαν πέσει κατά την ανασκαφή της γύρω περιοχής. Το δεύτερο στρώμα (~0,30 μ. πάχος) χρονολογείται στην Αρχαϊκή περίοδο και αποτελείται από υλικά που αποτέθηκαν στον τάφο ίσως λόγω της ροής του αγωγού. Το τρίτο στρώμα (0,10 μ. πάχος) είναι μεταβατικό, αποτελείται από λεπτόκοκκο ίζημα και εμπεριέχει λίγα οστά. Τα επόμενα δύο στρώματα (0,08-0,10 μ. πάχος) είναι αμιγώς ταφικά. Κατά την ανασκαφή όλο το χώμα από τα ανώτερα στρώματα κοσκινίστηκε, ενώ στο χώμα από τα ταφικά στρώματα έγινε επίπλευση. Επειδή η διατήρηση των οστών ήταν πολύ κακή, η συντηρήτρια του Ινστιτούτου Μελέτης Ανατολικής Κρήτης Kathy Hall εφάρμοσε για την απόσπασή τους μια σχετικά νέα μέθοδο, η οποία βασίζεται στη χρήση κεριού, το οποίο θερμαίνεται και κρατά τα οστά στη θέση τους κατά την απόσπαση και μεταφορά στο εργαστήριο. Εντός κάποιων μηνών το κερί διαλύεται μόνο του και δε χρειάζεται να απομακρυνθεί με μηχανικό τρόπο.

Ο θολωτός τάφος του Αζοριά είναι μικρός και το σχήμα του σε κάτοψη είναι σχεδόν ελλειπτικό (ή πεταλόσχημο) (σχ. 1). Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά, στη μακρά πλευρά. Η εσωτερική διάμετρος του ταφικού θαλάμου είναι περίπου 1,42 x 0,9 μ. και το ύψος εσωτερικά είναι 1,25 μ. Ήταν αδύνατον να υπολογιστούν οι αρχικές, εξωτερικές διαστάσεις εξαιτίας των μεταγενέστερων κατασκευών πάνω και γύρω από τον τάφο. Οι τοίχοι του τάφου είναι χτισμένοι με τον εκφορικό τρόπο και για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε δολομίτης και σιδηρόπετρα από την περιοχή. Οι πέτρες αυτές είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους (π.χ. 0,17 x 0,07, 0,40 x 0,15, 0,49 x 0,21 μ.), ανεπεξέργαστες και το σχήμα τους μπορεί να είναι στρογγυλό ή γωνιώδες και σχεδόν παραλληλόγραμμο. Ως κλείδα στη θόλο είχε τοποθετηθεί μεγάλη, σχιστολιθική πλάκα (0,33 x 0,57 μ.), η οποία αργότερα ενσωματώθηκε στον αρχαϊκό τοίχο. Ο τάφος αποτελείται από συνολικά οκτώ και μάλλον ανομοιογενείς στρώσεις, ενώ η εκφορά ξεκινά από την πρώτη ή δεύτερη στρώση. Το στόμιο του τάφου (Ύψος 0,69 x Μήκος 0,49 x Πλάτος 0,49 μ.) αποτελείται από μονολιθικό κατώφλι και παραστάδες και υπάρχει μικρή κατωφέρεια από το στόμιο προς το θάλαμο. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε δρόμος, που καταστράφηκε από τη μετέπειτα οικοδομική δραστηριότητα. Το δάπεδο στο βόρειο μισό είναι μερικώς πλακοστρωμένο με τρεις πλάκες από σιδηρόπετρα και πέντε ακατέργαστες σχιστόπλακες, ενώ το νότιο μισό είναι από πατημένο χώμα.

Οι μικροί, θολωτοί τάφοι είναι σύννηθες φαινόμενο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και κυρίως στην Ανατολική Κρήτη. Υπάρχουν περίπου διακόσια (200) γνωστά παραδείγματα (Pendlebury 1939, 306-308, Pini 1968, 46-50, Τσιμποπούλου 1987 και 1990, Belli 1991, Kanta 1997, Eaby 2007, 197-264 και 2009). Ενώ, όμως, οι περισσότεροι από αυτούς έχουν κάτοψη κυκλική, τετράγωνη ή παραλληλόγραμμη, υπάρχουν και κάποια παραδείγματα ελλειπτικού σχήματος, όπως ο Τάφος X από το Βροντά Καβουσίου (Gesell, Day

& Coulson 1983, 405-409, εικ. 7), οι Τάφοι 1 και 2 στον Κουρτέ (Halbherr 1901, 289-291, εικ. 19-20) και ο Τάφος 22 στα Κρυά (Δαβάρας 1977, 337). Επίσης, ο θολωτός τάφος του Αζοριά είναι πιο μικρός από το μέσο όρο. Οι περισσότεροι αντίστοιχοι τάφοι έχουν διάμετρο 1,5-2 μ. (Eaby 2007, 204-207 και 2009), αλλά υπάρχουν και μικρότεροι, όπως ο Τάφος 2 (1,55 x 0,83 μ.) στον Κουρτέ (Halbherr 1901, 291), ο Τάφος Α (1,4 x 1,1 μ.) στην Παναγιά (Levi 1927-1929, 391), ο Τάφος 22 (0,80 x 0,90 μ.) στα Κρυά (Δαβάρας 1977, 337) και ο τάφος της Παντάνασσας (1,12 x 0,83 μ.) (Τέγου 2001, 125). Η κατασκευή του τάφου του Αζοριά είναι η τυπική της περιόδου (Eaby 2007, 208-216). Χαρακτηριστικό παράλληλο είναι ο μικρός, θολωτός τάφος που βρέθηκε κοντά στο Χαλασμένο, ο οποίος αποτελείτο από επτά στρώσεις τοπικού λίθου σε παρόμοιο μέγεθος (Coulson & Tsiporoulou 1994, 86). Η πρόσωση του τάφου του Αζοριά είναι πολύ εντυπωσιακή για το σχετικά μικρό μέγεθός του, παρόλο που τα μονολιθικά κατώφλια και λιγότερο οι παραστάδες είναι συνηθισμένα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου στην Κρήτη. Για παράδειγμα, οι μικροί, θολωτοί τάφοι στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003, 87), στο Καρφι (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 100-112), τη Ζένια (Ηλιόπουλος 1998β) και ο Τάφος V στο Φατσι Χαρμαζίου (Tsiporoulou 1997, 475-476) διαθέτουν και παραστάδες και μονολιθικό κατώφλι, αλλά είναι αρκετά μεγαλύτεροι από τον τάφο στον Αζοριά. Τέλος, το πλακόστρωτο δάπεδο αποτελεί σπάνιο χαρακτηριστικό των κρητικών, θολωτών τάφων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (Eaby 2007, 219-224) και απαντά στο Καρφι (Pendlebury, Pendlebury & Money-Coutts 1937-1938, 100-112), τα Κρυά (Δαβάρας 1977, 337) και το Κράσι (Ηλιόπουλος 1998α, 92-93). Ο θολωτός στη Βασιλική Καμαράκι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί κι εκεί η πλακόστρωση με ακανόνιστες πλάκες κάλυπτε μόνο το μισό τάφο (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003, 92).

Οι ταφές στο θολωτό τάφο του Αζοριά ήταν όλες ενταφιασμοί επί του δαπέδου, ενώ στην επίπλευση δε βρέθηκε κανένα ίχνος καύσης, στάχτης ή καμμένου οστού. Η Δρ. Maria Liston πρόσφατα ολοκλήρωσε τη μελέτη του οστεολογικού υλικού και διαπίστωσε την ύπαρξη εννέα ταφών. Από τις πρωιμότερες στο κατώτερο στρώμα υπάρχουν μόνο λίγα, μεμονωμένα οστά, πολύ αποσπασματικά και διαβρωμένα. Πρόκειται για δύο ενήλικα άτομα (το ένα μάλλον γυναίκα) και ένα μικρό παιδί ή βρέφος. Τα οστά αυτά θα πρέπει να απομακρύνθηκαν σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του τάφου. Το δεύτερο ταφικό στρώμα απέδωσε τέσσερις, αδιατάρακτες ταφές ενηλίκων συγκεντρωμένες στο νότιο τοίχο. Πρόκειται για τρεις γυναίκες και έναν άνδρα (ταφές 2-5), ενώ υπάρχουν κατάλοιπα από μια ταφή παιδιού τριών ως πέντε ετών και ενός έφηβου 14-16 ετών (σχ. 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι τμήμα του κρανίου της ταφής 2 βρέθηκε μέσα σε αγγείο στο ανατολικό άκρο του τάφου. Η συγκεκριμένη ταφή είχε ήδη διαταραχθεί λίγο από τις ταφές 3 και 4. Επίσης, η Maria Liston θεωρεί ότι η κυριή θέση των σωμάτων στις ταφές 2-4 οφείλεται στο ότι ήταν σφιχτά δεμένα ή τυλιγμένα σε ύφασμα κατά τον ενταφιασμό. Τέλος, από τη θέση των σωμάτων συνάγεται ότι τους νεκρούς τους κατέβαζαν από την οροφή και δεν τους έβαζαν στον τάφο από τη χαμηλή και στενή είσοδο.

Οι ταφικές πρακτικές που παρατηρούνται στον Αζοριά είναι τυπικές για τους μικρούς, θολωτούς τάφους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, οι οποίοι

περιέχουν μικρό αριθμό ταφών, συνήθως ένα έως πέντε (Eaby 2007, 224-228). Επίσης, φαίνεται ότι σε αυτούς θάβονταν άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ίσως δηλαδή να πρόκειται για οικογενειακούς τάφους (Nowicki 2000, 98). Συγκρίνοντας δύο πρόσφατα ανασκαμμένους και κοντινούς τάφους βλέπουμε ότι στο Χαλασμένο (Coulson & Tsiporoulou 1994, 86-91) βρέθηκαν πέντε ενταφιασμοί (ένα ανήλικο άτομο, δύο ενήλικες γυναίκες, ένας ενήλικος άνδρας και ακόμα ένα ενήλικο άτομο), ενώ στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003, 109-111) βρέθηκαν πέντε ενήλικες και δύο παιδιά.

Στα ευρήματα που συνοδεύουν τις ταφές στον Αζοριά συμπεριλαμβάνονται ένα χειροποίητο προχοϊδίο, ένα φλασκί, ένας σκύφος, ένα προχοϊδίο, τμήματα από ψευδόστομο αμφορέα, μία φιάλη, δύο κωνικές πήλινες χάνδρες και τμήμα από χάλκινο δαχτυλίδι (εικ. 3). Εκτός από τον ψευδόστομο (ίσως και τη φιάλη) όλα τα άλλα αγγεία είναι μικρογραφικά. Έτσι, ενώ οι ταφές φαίνονται αδιατάρακτες, είναι πιθανό τα μεγάλα αγγεία και ίσως κάποια από τα μικρά ευρήματα να είχαν αφαιρεθεί κατά την ύστερη Γεωμετρική ή την Αρχαϊκή περίοδο ή ακόμα και κατά τον ενταφιασμό του τελευταίου νεκρού. Τα μικρογραφικά αγγεία διατηρήθηκαν είτε εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους, είτε λόγω της σχέσης τους με την τελευταία ταφή ή απλώς αφέθηκαν ως κτερίσματα, όταν αφαιρέθηκαν τα μεγαλύτερα αγγεία. Συγκριτικά παραδείγματα αποτελούν οι αδιατάρακτοι τάφοι στο Χαλασμένο (Coulson & Tsiporoulou 1994, 86, Τσιποπούλου & Nowicki 2003, 563) με 27 αγγεία (κύπελλα, σκύφοι, ψευδόστομοι, μία πρόχους και ένας κάλαθος) και στη Βασιλική Καμαράκι (Tsiporoulou, Vagnetti & Liston 2003) με 25 αγγεία και μεγαλύτερη ποικιλία σε μεγέθη και σχήματα. Τα ακέρατα αγγεία από τον τάφο του Αζοριά χρονολογούνται κυρίως στην Υπομινωική/πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ τα όστρακα που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του τάφου (μαζί και ο ψευδόστομος) ανήκουν κυρίως στην ΥΜ ΙΙΙΓ. Η κεραμική υποδεικνύει ως πιθανή χρονολογία κατασκευής τη μέση - ύστερη ΥΜ ΙΙΙΓ, φάση στην οποία ανήκει το πρώτο ταφικό στρώμα. Το δεύτερο ταφικό στρώμα ανήκει στην Υπομινωική/ Πρωτογεωμετρική περίοδο. Την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο υποδηλώνει και το σχήμα του τάφου, αφού οι περισσότεροι, μικροί, θολωτοί της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, όπως στο Καρφί, το Χαλασμένο, τη Βασιλική Καμαράκι και το Κράσι, ανήκουν σε αυτήν την περίοδο (Eaby 2007, 228-239 και 2009, 99-100).

Παρόλο που δεν είναι γνωστό αν υπήρχαν κι άλλοι θολωτοί τάφοι στον Αζοριά, είναι πολύ πιθανό, αφού αντίστοιχοι, μικροί, θολωτοί τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου απαντούν διάσπαρτοι στις πλαγιές των οικισμών και όχι συγκεντρωμένοι σε οργανωμένα νεκροταφεία (Nowicki 2000, 240-241, Eaby 2007, 232-239). Λίγες είναι οι περιπτώσεις που απαντούν μεμονωμένα. Επομένως, είτε υπάρχουν και περιμένουν μελλοντική ανασκαφή ή καταστράφηκαν κατά τις μεγάλες αναδιαμορφώσεις που υπέστη ο χώρος στην ύστερη Γεωμετρική/πρώιμη Ανατολίζουσα ή στην Ανατολίζουσα - Αρχαϊκή περίοδο. Ο θολωτός τάφος του Αζοριά, που ανασκάφηκε το 2006, συμφωνεί με τον τύπο που απαντά στην ανατολική Κρήτη σε αυτήν την περίοδο ως προς τη θέση, την αρχιτεκτονική, τις ταφικές πρακτικές και τα κτερίσματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι και μοναδική περίπτωση ως προς τη διατήρηση και την ενσωμάτωσή του πρώτα στο σύστημα δρόμου/απορροής υδάτων και ύστερα

στην αρχαϊκή οικία. Πιθανόν ο τάφος να μην ήταν ορατός την εποχή που κατασκευάστηκε το γειτονικό, υστερογεωμετρικό κτήριο, αλλά η παρουσία του θα πρέπει να ήταν γνωστή στους κατοίκους της Ανατολίζουσας – πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου, όταν κατασκευάστηκαν ο δρόμος, ο αγωγός και τα παρακείμενα κτήρια, αφού τμήματα του τάφου ενσωματώθηκαν στους αρχαϊκούς τοίχους.

Σε όλη τη θέση του Αζοριά τα κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου καταστράφηκαν συστηματικά, αλλοιώθηκαν ή καλύφθηκαν ολοκληρωτικά για την κατασκευή της αρχαϊκής πόλης, για χάρη της οποίας έγινε ριζική αναδιοργάνωση του χώρου (Haggis & Mook 2006, 11-12). Η κατασκευή ενός νέου, αστικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την αλλαγή της κοινωνικής ταυτότητας και τη νέα, πολιτική συνείδηση φαίνεται ότι απαιτούσαν ρήξη με το παρελθόν της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ίσως η συμπεριφορά προς τον τάφο (άνοιγμα της θόλου για να περάσει ο αγωγός) να αντανakλά αυτήν ακριβώς την επιθυμία απομάκρυνσης από το παρελθόν, ακόμα και από τους τάφους των παλαιών κατοίκων. Μπορεί, όμως, η διατήρηση και μόνο του τάφου να αντανakλά το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή τη σχέση με τους προγόνους ή το σεβασμό προς τους αρχαίους νεκρούς. Όποιο από τα δύο κι αν ισχύει, ελπίζουμε ότι η δημοσίευση του θολωτού τάφου από τον Αζοριά θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των ταφικών πρακτικών στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τους οργανωτές του συνεδρίου για την ευκαιρία που μου έδωσαν να παρουσιάσω αυτήν την εργασία. Επίσης, ευχαριστώ τους Donald Haggis και Margaret Mook, διευθυντές της ανασκαφής του Αζοριά, για την παραχώρηση του τάφου για δημοσίευση, καθώς και την Maria Liston για την ανάλυση του σκελετικού υλικού. Τέλος, ευχαριστώ την Ελένη Νοδάρου για τη μετάφραση του κειμένου. Για τυχόν παραλείψεις ή λάθη ευθύνεται η συγγραφέας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δαβάρας, Κ., 1977. Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Κρήτης. ΑΔ, 32, Χρονικά Β'2, σ. 334-340.
- Ηλιόπουλος, Θ., 1998α. Θολωτός τάφος Σιδεροκεφάλας (παρά την Κερά Πεδιάδος κεντρικής Κρήτης). ΑΔ, 53, Μελέτες Α', σ. 89-100.
- Ηλιόπουλος, Θ., 1998β. Ζένια Μιραμπέλλου. ΑΔ, 53, Χρονικά Β'3, σ. 880-881.
- Τέγου, Ε., 2001. Θολωτός τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Παντάνασσα Αμαρίου Ν. Ρεθύμνης. Στο: Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999. Πρακτικά Συμποσίου. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 121-154.
- Τσιμποπούλου, Μ., 1990. Τάφοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου στην ανατολική Κρήτη. ΑΔ, 39, Μελέτες Α', σ. 232-245.

- Τουμπούλου, Μ., 1987. Τάφοι της πρώτης εποχής του σιδήρου στην ανατολική Κρήτη. Στο: *Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*. Ηράκλειον: Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, σ. 253-269.
- Τουμπούλου, Μ. & Nowicki, K., 2003. Μινωίτες και Μυκηναίοι στο τέλος της εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Κρήτη. Στο: Ν. Κυπαρίσση - Αποστολικά & Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Β' Διεθνές Συμπόσιο*. Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ., σ. 561-580.
- Belli, P., 1991. Tholoi nell'Egeo dal II al I millennio. Στο: D. Musti, A. Sacconi, L. Rocchetti, M. Rocchi, E. Scafa, L. Sportiello, & M.E. Giannotta (επιμ.), *La transizione dal Miceneo all'alto Arcaismo. Dal palazzo alla città*. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche, σ. 425-450.
- Coulson, W. & Tsipopoulou, M., 1994. Preliminary Investigations at Halasmenos, Crete, 1992-1993. *Aegean Archaeology*, 1, σ. 65-97.
- Eaby, M., 2009. Early Iron Age Cretan Tholoi. Στο: C.O. Aygün (επιμ.), *SOMA 2007. Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-29 April 2007*. BAR-IS 1900. Oxford: Archaeopress, σ. 98-105.
- Eaby, M., 2007. *Mortuary Variability in Early Iron Age Cretan Burials*. Διδακτορική διατριβή. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Gesell, G.C., Day, L.P. & Coulson, W.D.E., 1983. Excavations and Survey at Kavousi, 1978-1981. *Hesperia*, 52, σ. 389-420.
- Haggis, D.C. & Mook M.S., 2008. *Excavations at Azoria in Eastern Crete*. Στο: <http://www.azoria.org> [επίσκεψη στις 13/3/2009].
- Haggis, D.C. & Mook M.S., 2006. Azoria 2006: Investigation of the Early Iron Age-Archaic Transition. *Kentro. The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete*, 9, σ. 10-14.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Fitzsimons, R.D., Scarry, C.M. & Snyder, L.M., 2007α. Excavations at Azoria, 2003-2004. Part 1: The Archaic Civic Complex. *Hesperia*, 76, σ. 243-321.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Carter, T. & Snyder, L.M., 2007β. Excavations at Azoria, 2003-2004. Part 2: The Final Neolithic, Late Prepalatial, and Early Iron Age Occupation. *Hesperia*, 76, σ. 665-716.
- Haggis, D.C., Mook, M.S., Scarry, C.M., Snyder, L.M. & West III, W.C., 2004. Excavations at Azoria, 2002. *Hesperia*, 73, σ. 339-400.
- Halbherr, F., 1901. Cretan Expedition XI. Three Cretan Necropoleis: Report on the Researches at Erganos, Panaghia and Courtes. *AJA*, 5, σ. 259-293.

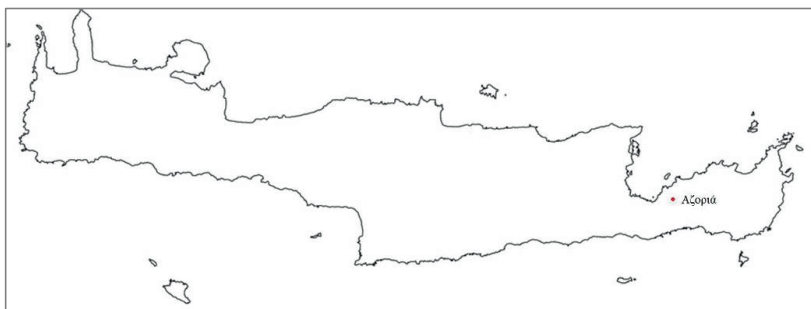

- Kanta, A., 1997. Late Bronze Age Tholos Tombs, Origins and Evolution. The Missing Links. Στο: J. Driessen & A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'École française d'Athènes 26-28 Mars 1991*. BCH Supplémentaire 30. Paris: École Française d'Athènes, σ. 229-247.
- Levi, D., 1927-1929. Arkades una città cretese all'alba della civiltà ellenica. *ASAtene*, 10-12, σ. 1-723.
- Nowicki, K., 2000. *Defensible Sites in Crete 1200-800 BC. (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*. *Aegaeum* 21. Liège: Université de Liège.
- Pendlebury, J.D.S., 1939. *The Archaeology of Crete. An Introduction*. London: Mathuen.
- Pendlebury, H.W., Pendlebury, J.D.S. & Money – Coutts, M.B., 1937-1938. Excavations in the Plain of Lasithi III. Karphi: A City of Refuge in the Early Iron Age in Crete. *BSA*, 38, σ. 57-145.
- Pini, I., 1968. *Beiträge zur Minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Tsipopoulou, M., 1997. Phatsi Droggara: un Dépôt de Céramique de la Fin de l'Âge du Bronze et du Début de l'Âge du Fer Provenant de Crète Orientale. Στο: J. Driessen & A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale Organisée par l'École française d'Athènes 26-28 Mars 1991*. BCH Supplémentaire 30. Paris: École Française d'Athènes, σ. 455-484.
- Tsipopoulou, M., Vagnetti, L. & Liston, M., 2003. New Evidence for the Dark Ages in the Isthmus of Hierapetra. An Unplundered Tholos Tomb at Vasiliki. *SMEA*, 45, σ. 85-124.

A THOLOS TOMB FROM KAVOUSI AZORIA

EABY MELISSA

Excavations were conducted at the site of Azoria in the village of Kavousi (demos Ierapetra) from 2002-2006. While Azoria is best known for the large urban nucleated center that developed there in the Archaic period, the most recent excavations have revealed new information regarding earlier phases of activity at the site, including evidence of a Late Minoan IIIC settlement. Associated with this settlement phase was a small tholos tomb, uncovered in 2006, on the southwest slope of the south acropolis. The tomb conforms to a type commonly found throughout eastern Crete in this period, and it shows many similarities in location, architecture, burial practice, and grave goods with other LM IIIC examples. Although the Azoria tholos tomb is in many ways typical of the period, it is also unusual in that the tomb itself was altered somewhat later in the Early Iron Age and again at the beginning of the Archaic period as part of the architectural reorganization and rebuilding of the site.

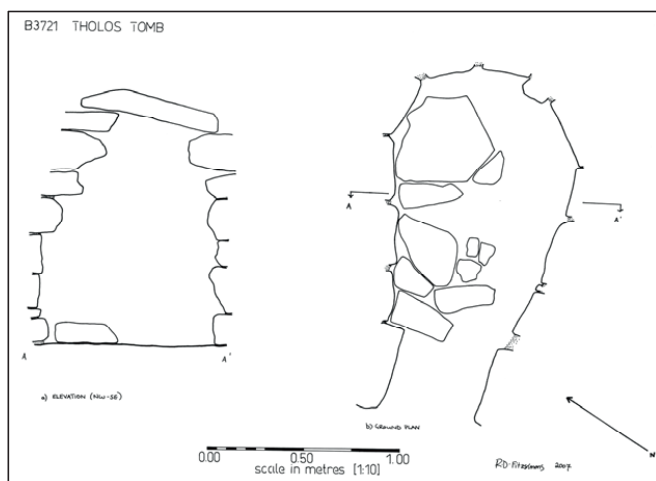
Χάρτης 1. Χάρτης της Κρήτης με τη θέση Αζοριάς (χάρτης Υ. Furuya).

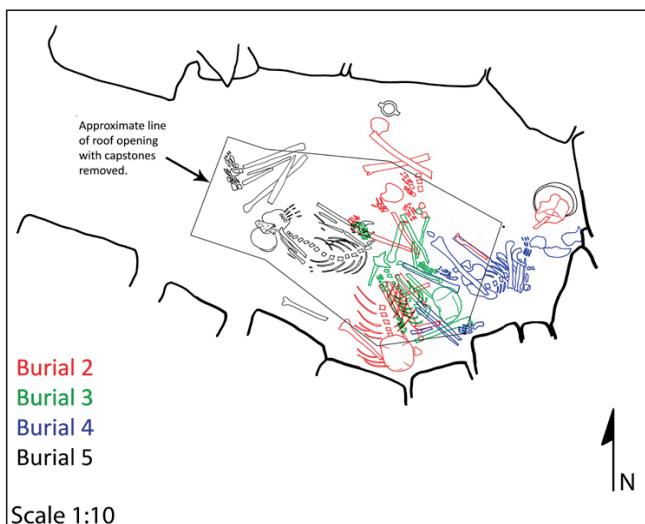
Εικ. 1. Θολωτός τάφος του Αζοριά (φωτ. M.S. Mook).

Εικ. 2. Αγωγός της Ανατολίζουσας - πρώτης Αρχαϊκής περιόδου που περνούσε πάνω από τον τάφο (φωτ. από Ν. – Μ. Eaby).

Σχ. 1. Τομή και σχέδιο του τάφου
(σχ. R.D. Fitzsimons & M. Eaby).

Σχ. 2. Σχέδιο με το δεύτερο ταφικό στρώμα (Ταφές 2-5)
(σχ. M. Liston & D. Faulmann).

Εικ. 3. Κεραμικά από τον τάφο (φωτ. Χρ. Παπανικολόπουλος).